

Makale Künyesi (Araştırma Makalesi/Research Paper): Abik, A. D. (2026). Dil öğretimi bilgileri bakımından şerh-i sebatü'l-acizin (risale-i azize). *Türkoloji Dergisi*, 29(1), 187-206.

<https://doi.org/10.53372/turkoloji.1958236>

DİL ÖĞRETİMİ BİLGİLERİ BAKIMINDAN ŞERH-İ SEBATÜ'L-ACİZİN (RİSALE-İ AZİZE)¹

Ayşehan Deniz ABİK²

ÖZET

18. yüzyılda Sufi Allahyar tarafından kaleme alınan *Sebatü'l-Acizin*, klasik sonrası Çağatayca kapsamındaki eserlerdendir. Dilin kullanıldığı saha itibarıyla çok geniş bir alanda, müteakip yüzyılda da okunan eser, tasavvuf alanında bir mesnevidir. Tataristan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Pakistan ve Anadolu gibi farklı coğrafyalarda nüshaları bulunan eserin Doğu Türkçesi alanında İslami eğitim için ders kitabı gibi okutulduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın dokümanı olan Kazan çevresindeki şerh, Tatarcanın yazı dili olarak kuruluşuna ilişkin izler taşır. Klasik sonrası Çağatay Türkçesi metni olan *Sebatü'l-Acizin*'i beyit beyit şerh eden Taceddin Yalçıgül'un şerhi *Risale-i Azize*, eserin İdil Ural bölgesinde, bu bölgenin insanlarınca anlaşılmasını sağlamak için kaleme alınmıştır. *Sebatü'l-Acizin*'in Doğu Türk yazı dilinin hüküm sürdüğü Türk coğrafyalarında, İslami bilgilerin öğrenilmesi için okul kitabı gibi kullanıldığı düşünüldüğünde, İdil Ural bölgesinde bir şerhe ihtiyaç duyulması, ölçünlü dil olan Çağayacanın tek yazı dili olma özelliğini yitirmeye başladığı anlamına da gelebilir. Arapça, Farsça veya Kazan Türkçesi dışındaki Türkçelere ait dil malzemesini açıklayan Taceddin Yalçıguloğlu, kendi yüzyılında Türk lehçeleri arasındaki sözvarlığındaki birlikleri ve farklılıkları da dile getirmiştir. *Risale-i Azize*'de *Sebatü'l-Acizin*'in beyitleri verilir, ardından her beyitin anlamı açıklanır. Bu açıklama sırasında beyitin anlaşılması için ayet, hadis, peygamber kıssası gibi telmih unsurları varsa bunlara da değinilir ve kelimelerin anlamları ve kelimelerle ilgili açıklamalar verilir. Bu yazıda, *Şerh-i Sebatü'l-Acizin*'de dil bilgisi ile ilgili olarak verilen bilgiler, dil öğretimi kapsamında tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Farklı dil ve lehçe malzemesinin açıklanma yolları incelenmiş, bu malzemenin öğretim için nasıl kullanıldığı üzerinde durulmuştur. Şerhteki dil bilgisi verileri değerlendirildiğinde, dil öğretimi için anlam bilgisi, kelime bilgisi, alıntı kelimeler bilgisine dayanan bilgilerin öncelikli olarak işlendiği görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Sufi Allahyar, *Sebatü'l-Acizin*, Taceddin Yalçıguloğlu, *Risale-i Azize*.

¹ Bu makale, 20-23 Nisan 2017 tarihlerinde Roma'da yapılan *Islet 2017 3. Uluslararası Dil Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu*'nda sunulan bildirinin makale olarak genişletilmiş, düzenlenmiş hâlidir.

² Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof. Dr. denabik@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-8757-5939>

COMMENTARY ON SEBATU'L-ACIZIN (RISALE-I AZIZE) FROM THE PERSPECTIVE OF LANGUAGE TEACHING INFORMATION

ABSTRACT

Written by Sufi Allahyar in the 18th century, Sabat al-Azizin is among the prominent works of post-classical Chagatai Turkish. Characterized by its extensive geographical circulation across the linguistic domain, this work—composed in the masnavi genre within the field of Sufism—continued to be widely read in the subsequent century. As inferred from historical sources, the work, extant in manuscripts scattered across diverse geographies such as Tatarstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Pakistan, and Anatolia, was utilized as a textbook for Islamic education throughout the Eastern Turkish realm. The commentary (sharh) originating from the Kazan region, which serves as the primary document of this study, bears significant traces regarding the formation of Tatar as a written literary language. Authored by Taceddin Yalcigul, Risale-i Azize provides a couplet-by-couplet commentary on Sabat al-Azizin—a post-classical Chagatai Turkish text—and was penned specifically to ensure the comprehension of the work by the populace of the Idel-Ural region. Considering that Sabat al-Azizin was employed like a school textbook for acquiring Islamic knowledge across Turkish geographies dominated by the Eastern Turkish literary language, the emergence of a need for such a commentary in the Idel-Ural region may suggest that Chagatai, as the standard language, was beginning to lose its status as the sole written medium. In elucidating linguistic material belonging to Arabic, Persian, or Turkic varieties other than Kazan Turkish, Taceddin Yalciguloglu also articulated the lexical commonalities and divergences among Turkic dialects during his own century. In Risale-i Azize, the couplets of Sabat al-Azizin are presented sequentially, followed by an explanation of the meaning of each couplet. During this exegesis, allusive elements such as Quranic verses, prophetic traditions (hadith), and stories of the prophets (qisas) required for understanding the couplet are addressed, alongside textual definitions and lexical annotations. In this paper, the grammatical insights provided within Sharh-i Sabat al-Azizin are classified and evaluated within the framework of language pedagogy. The methods employed to clarify diverse linguistic and dialectal materials are examined, with a particular focus on how this material was utilized for instructional purposes. An evaluation of the grammatical data within the commentary reveals that insights grounded in semantics, lexicology, and the knowledge of loanwords were prioritized for language instruction.

Keywords: Sufi Allahyar, Sebatü'l-Acizin, Taceddin Yalçiguloğlu, Risale-i Azize.

GİRİŞ

Çağataycanın Klasik sonrası metinlerinden biri olan *Sebatü'l-Acizin* adlı eser, 18. yüzyılda telif edilmiştir. Dini tasavvufi bir eser olan mesnevi, yazı dili olarak Doğu Türkçesini takip eden bütün Türk dili alanlarında çok yaygın olarak okunmuştur. Sufi Allahyar'ın Tataristan, Özbekistan, Türkmenistan, İran, Pakistan gibi farklı coğrafyalarda nüshaları bulunan eserinin, Anadolu'da da nüshaları görülmektedir. Eserin birçok basımı da yaygın olarak okunan bir eser olduğunu göstermektedir. Eserin Doğu Türkçesi alanında İslami eğitim için ders kitabı gibi okutulduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Orta Asya, İran, Afganistan Türkleri arasında çok yaygın olarak okunan, sevilen Sebatü'l-Acizin'in söz konusu bölgelerde Kur'an-ı Kerim'i bitiren öğrencilerin ilk okuyacağı kitap olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır (Mahdum, 1993, s. 3). Sebatü'l-Acizin için yazılan

Risale-i Gazize adlı bir şerhin varlığı da eserin Türk dünyasında İslami eğitimin bir parçası olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Abik, 2007, s. 29).

Şerh-i Sebatü'l-Acizin (Risale-i Azize) adlı şerhin şarihi Taceddin Yalçiguloğlu, *Sebatü'l-Acizin*'in çeşitli sözlerle oluşturulduğunu, eserin gizli sözlerini kendi dilleriyle anlamak isteyenler olduğunu, bu kitabı Türki diline tercüme etmesini isteyenler olmasına rağmen bunu yapmadığını, ancak eseri, kızı Azize'nin isteği üzerine şerh ettiğini kaydeder (1858, s.3). *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde Aziz ve Rahim Beyler *Risale-i Azize*'nin 1807'de tamamlandığını kaydederler (1925, s. 76). Temir, şerhin ilk basılışının 1817'de Petersburg'da olduğunu bildirir (Temir, 1976, s. 510; Abik, 2007, s. 30). Kazan'da ilk olarak 1858'de yayımlanan şerhin dünya kitaplıklarında başka baskıları da mevcuttur. *Tatar Edebiyatı Tarihinde* Sufi Allahyar hakkındaki bilgilerimizin kaynağının *Risale-i Azize* olduğu belirtilir (1925, s. 147). Aziz ve Rahim Beyler, *Risale-i Azize* müellifi Taceddin Yalçigul'un Sufi Allahyar ile ilgili verdiği bilgilerin hangi kaynağa dayandığını bilemediklerini, ancak verdiği bilgilerin makul olduğunu kaydederler (1925, s. 147; Abik, 2007, s. 30). 1713'te vefat eden Sufi Allahyar'ın eserine şerh yazan Taceddin Yalçigul 1768'de doğmuştur (Salihov, 2007, s. 1). Rivayete göre Başgurtların Eyli boyundan olan Taceddin, babası ile memleketinden ayrılır, önce Astrahan ve Dağıstan'da kaldıktan sonra tahsil için Diyarbakır'a gider. On dört yıl Diyarbakır'da kaldıktan sonra İstanbul'a oradan da Kazan üzerinden memleketine döner (Salihov, 2007, s. 2). Kaynakların vefat tarihi olarak 1827'yi verdiği Taceddin Yalçigul için *Tatar Edebiyatı Tarihi*'nde Mercani'nin bilad-ı ecnebiyeden diye yazdığı, Başkurt olması gerektiği bilgisi de verilir. Aziz ve Rahim Beyler, *Risale-i Azize*'nin dili için "saf Tatarca değil belki Çağatayca ve Osmanlıca tesiri ile yapılan önceki edebi dildir" kaydını koymuşlardır (1925, s. 77; Abik, 2007, s. 32).

Kazan çevresindeki şerh, Tatarcanın yazı dili olarak kuruluşuna ilişkin izler taşır. *Sebatü'l-Acizin* adlı eserin ve Sufi Allahyar'ın Tatar şiirinin gelişmesinde etkili olduğu ve Abdurrahim Otuz İmeni ve Taceddin Yalçiguloğlu gibi geleneğe bağlı Tatar şairlerini etkilediği değişik kaynaklarda dile getirilir (Abik, 2007, s. 29; TDTEA, 2001, s. 142; Abbasov, 1996, s. 78).

Arapça, Farsça veya Kazan Türkçesi dışındaki Türkçelere ait dil malzemesini açıklayan Taceddin Yalçiguloğlu, kendi yüzyılında Türk lehçeleri arasındaki sözvarlığındaki birlikleri ve farklılıkları da dile getirmiştir.

Bu yazıda, *Şerh-i Sebatü'l-Acizin*'de dil bilgisi ile ilgili olarak verilen bilgiler, dil öğretimi kapsamında tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Farklı dil ve lehçe malzemesinin açıklanma yolları incelenmiş, bu malzemenin öğretim için nasıl kullanıldığı üzerinde durulmuştur.

ŞERH VE RİSALE-İ AZİZE ŞERHİ ÜZERİNE

Şerhler çeşitli metinlerin anlaşılmasını sağlamak üzere yapılan açıklamalardır. Şerh metinleri de birer eser olarak değerlendirilebilecek özelliktedir. Şerhler genellikle kendi alanlarında meşhur eserlerin kapalı anlatımlarını açıklama, eksik konuları tamamlama, yanlışlara işaret edip doğrusunu örneklerle verme yolunu seçen eserlerdir (Vaux, 1979, s. 489; Şensoy, 2010, s. 555). Şensoy, her yazarın eserini herkesçe anlaşılmayı hedefleyerek

yazmasına rağmen şu üç nedenle şerhlere ihtiyaç duyulduğunu söyler: Okuyucuların yazarla aynı bilgi birikimine sahip olmaması, başka bir bilim alanında olması nedeniyle bazı temel bilgilere yer verilmemesi ve eserde yorum gerektiren mecazi anlatımların bulunması şerhlere ihtiyaç duyurur(Şensoy, 2010, s. 555-556). Yine İslami edebiyatlarda şerhlerin biçim bakımından üç öbek olarak değerlendirilebileceği belirtilir. Birinci öbekte, kaynak metin bazen tamamen bazen de şerh içinde geçtiği için kısmen verilir. İkinci öbekteki şerhlerde kaynak metnin yalnızca şerhe konu olan kısmının verildiği şerhler yer alır. Üçüncü öbekteki şerhler kaynak metin ile şerhin birbirine katıldığı şerhlerdir. Geç dönem şerhlerinin çoğunun bu tür şerhler olduğu kaydedilir(Şensoy, 2010, s. 556). Üçüncü öbekteki şerhlerde, metnin çeşitli işaretlerle şerhten ayırt edildiği görülür. Risale-i Azize'nin üçüncü öbekteki şerhlere benzediği görülmektedir. Basma nüshada şerh edilen beyitler metin içerisinde çiçek işaretiyle ayrılmış, sonra şerhe geçilmiştir.

İslam dünyasındaki kimi âlimler, şerh dönemini gerileme dönemi olarak değerlendirmiştir. Şerh döneminde yazılan eserlerin eğitim kurallarına uymadığını da beyan edenler olmuştur. Ancak bu görüşün haksız bir görüş olduğu metin, şerh, haşiye ve talik (ilişkilendirme, bir kitabın açıklaması olarak yazılan düşünceler) sıralamasıyla yürütülen eğitimin derecelendirme yöntemini kullandığı belirtilmiştir (Şensoy, 2010, s. 556).

Metin şerhinin esasında bir dilticilik çalışması olduğunu belirten Dağlar, şerhin öncelikle, hangi dil ve sahada hangi şekilde yazılmış olursa olsun, şerhe konu olan kelimeleri, cümleleri, mısraları, beyitleri parçadan bütüne veya bütünden parçaya ait olduğu dilin eserin yazıldığı dönemdeki durumunu gözeterek ele alıp dilbilgisi ve anlam düzleminde yerini tespit ettiğini belirtir. Şerhin dilticiliği ilgilendiren kısımdan sonra şârihin ve o konuda daha önceden fikirlerini beyan etmiş kişilerin yorumlarının yer aldığı, bazen de tartışıldığı kısmın geldiğini söyleyen Dağlar, şerh edilen metin edebî bir metin olduğunda, metinde geçen kelimelerin metnin yazıldığı dönemde veya ona yakın dönemlerdeki anlamlarının aynı gelenek içinde yer alan şârihler tarafından tespiti ve te'yidinin görüldüğünü belirtir (2007, s. 293-294).

İslâmî ilimler geleneğine bağlı olarak Türk-Osmanlı bilim dünyasında yapılan çalışmalarda şârihlerin değişik şerh yöntemleri kullandıkları, bunlardan birinin de “şâhit gösterme” yöntemi olduğu kaydedilir (Dağlar, 2007, s. 294-295).

Klasik Türk edebiyatında manzum metinlerin şerhlerinde beyit beyit terkip ve ibarelerin açıklaması yapılır, kelimelerin yapı özelliklerinin, anlamlarının ve metne uygun anlamları tespit edilir sonra beyitin bütünü anlamı verilir. Beyit çevirisi sırasında ve sonrasında yapılan açıklamalarda şârihin bilgisine göre Kur'an, tefsir, hadis, tasavvuf, din bilimleri, mitoloji, peygamber kıssaları, menkabeler, inançlar hakkında ek bilgi ve yorumlar da görülür (Mengi, 2007, s. 411-412; Dağıstanlıoğlu, 2018, s. 39).

Risale-i Azize'de Sebatü'l-Acizin'in beyitleri verilir, ardından her beyitin anlamı açıklanır. Bu açıklama sırasında beyitin anlaşılması için ayet, hadis, peygamber kıssası gibi telmih unsurları varsa bunlara da değinilir ve kelimelerin anlamları ve kelimelerle ilgili açıklamalar verilir.

Şarih Taceddin Yalçigul (Başguri kul), Çağatayca metni kızı için şerh ettiğine göre kendi lehçesinde anlaşılacak şekilde şerh etmiş olmalıdır. Dil verileri bu lehçeyi temsil ediyor olmalıdır. Bu şerhin dilinin değerlendirilmesinin yapılabilmesi için de şerhte açıklanmaya ihtiyaç duyulan kelimelerin önemli olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Risale-i Azize'yi edebiyat incelemecisi olarak değil, dilci ve dil eğitimcisi gözüyle incelemek için şerhte gördüğüm dil malzemesini, özelliklerine göre farklı öbeklerde değerlendirmenin yararlı olacağı düşüncesiyle bir öbekleme denemesi yaptım. Buna göre dil eğitimi verileri olarak şu tür bilgilerden söz edilebilir.

Kelimelerin Anlamlarının Verilmesi

Sebatü'l-Acizin beyitleri verilip anlamı açıklandıktan sonra anlaşılmayacağı düşünülen kelimelerin anlamlarının açıklandığı görülür. Eldeki bulgulardan, kelimelerin eş veya karşıt anlamlılarının not düşülerek somutlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Bu usul, Karadağ'ın (2019, s. 57-58) ifade ettiği üzere, kelime öğretiminin esasları arasında bulunun ve öğretilmesi amaçlananı öğrencilerin bildikleri ile anlam ilişkisi kurarak öğretme ile ilişkilendirilebilir.

şahin “laçın kuş”, şahbaz “karçıga”

16 (13) * Süleyman munda kıldı pervaz* egerçi sanı yok şahin ü şahbaz*

(14) ya'ni Süleyman bin Davud aleyhisselam hıdmetinde kuşlar (15) uçar irdi ne aytsa anı kılurlar irdi hatta ki laçın ve karçıga andın gayrı hisabın bilmegen kuşlar anga hıdmet éter érdiler aymışlar kün eslekinde Süleyman aleyhisselamning başı üstünde kanatların kölege éyerler érmış *şahin* dép munda *laçın* (18) kuşnı ayturlar *şahbaz karçıga* ma'nasına ki misalni buyurdi.

nesim “yumşak”

11 (5) *gazab yél adilerni kıldı nabud * édi ol yél nesim-i tabi'-i hud *

...(12) ...nesim yumşak ma'nasınadır...

çille “kırk kéçe vü kündüz”, sahib-keramet “sahib-i havarık-‘âdet”

11 (12) *Balık karnında bir sahib-keramet* çille olturdi vü çıkdı selamet*

11 (19) ...yunus aleyhisselam balık karnına kirmek kıssası Kısasü'l-Enbiya kitabında (20) mezkurdur bunda yazmak ile kitab uzun bolur çille muhaffef-i çihildür ma'nası kırk (21) kiçe vü kündüz démekdür sahib-keramet ma'nası sahib-i havarık-‘âdet ma'nasınadır.

farik “ayırguç”, el-fark “tang ve subh”, garb “magrib”, şark “maşrık”

11 (22) *eger emr étse kimni farikü'l-fark * kélür garb üstündin bir lahzada şark*

Ya'ni tang yaradaçı allah ta'ala buyursa biregünü maşrıkdın magribke keltürürge keltürür (24) anı bir soluda magribden maşrıkke hiçbir alet ve esbablarge muhtaç olmayınca körmez mi (25) sen Belkıs tahtnı Asaf bin Berhiya köz yumup açkunça Süleyman peygamber öngde koydı(26) ve peygamber sallallahu aleyhi ve sellem bir sa'atde yetti kat kökni kézüp arş kürsi üstündin ötüp allah ta'ala birle toksan tokuz ming

söz sözleşdi gene kaytdukında töşekining issiliki bitmegen édi bes allah ta'ala bendeleriga bu kadar kuvvet bérdi özine kaçan müşkil bolur biregünü bir soluda 12 (1) maşrıkdın magribke keltürürge démekdür *farik* munda *ayırğuçı* ma'nasınadur *el-fark tang ve subh* ma'nasınadur *garb magrib* ma'nasınadur *şark maşrık* ma'nasınadur ya'ni allah ta'ala eger emr éylese kéç ile kündüzni buyurguçı allah démekdür yukarı beytning misalni keltürüp édi.

nigin “yüzük kaşı”

12 (9) ol yüzükde yazılğan bu ism irdi kun feyekun ve ba'zılar aymışlar ism irmez irdi 13 (1) bir hikmet söz irdi ol söz bu idi ...yüzük Süleyman peygamberning barmakındadır igürdi cem olmakdur masdar-ı lazım ve müteaddidür (3) nigin nunning kesri ile yüzük kaşı ma'nasınadur

bu tünde “bu kiç”, saba “tang”

65 (7) *bütünde tut bütün imanımızni * saba kutkar dütündin canımızni*

Ya'ni bu kiçede bizning imanımızni (9) kamillik ile saklap kıyamet tangında tamug dütündin canımızni saklagıl demekdür (10) *bu tünde* demek *bu kiç* ma'nasınadur *bütün* didüki *yartıning* ziddidur *kamil* ma'nasınadur *saba* didüki *tang* ma'nasınadur.

sagaltur “selamet ve sag eyler”, tilbe “muztarib”, koyun “öyürme”

167 (17) *sagaltur tilbeni pir-i zir dest* koyunning şurisin derya kılur pest*

Ya'ni tereddi ve tefekkürde olğan mürid-i muztaribni selamet (19) eyler kul üstünlük eyesi mürşid niteki öyürme yilining yok oldukı (20) kibidür ya katında *sagaltur* dedüki *selamet ve sag eyler* ma'nasınadur *tilbe* didüki *muztarib* ma'nasınadur koyun didüki *öyürme* ma'nasınadur barçası lügat-ı 168 (1) türkmandur hasıl-ı kelam kamil-i mükemmel şeyhning sohbeti ...

sahv “müsekker ve isrük”

169 (21) *şarab berkdür andın bolur sahv * kılur bir müdde'adın 170 (1) özgeni mahv*

Ya'ni ol sohbet şarabı ançılayın şarabdur ki allah ile kulning arası çöklür ve andın song isrük bolur isrük bolsa tengri ta'ala yadındın gayrisi barçası yogalur *sahv* sad-ı mühmele ile *müsekker ve isrük* ma'nasına kelür berkdür berklür ma'nasınadur.

va “hüzni”, va “açılmak”

173 (14) rıza eyvanıda tapkan kişi ca* dimes va bab afet bolsa hem va*

Ya'ni (15) biregü rızalık sarayında orun tapsa ya'ni biregü allah ta'alaning rızalık(16) makamında olup aning üzerine bela işleri açılma va diyü avazını köterip (17) cüz' ü ferağ eylemez belki hemişe rızalık talebinde olur va didüki lafz-ı evvelkisi (18) *hüzndür* hasret zamanında va diyü çağırırılar ikkinçisi açılmak ma'nasınadur lügat-i Kaşkardur.

öçer “sönmek ma'nasınadur”, has “çöp çer”

174 (3) söner gam tüşsse azade erge * öçer ot kelse hasdın hali yirge*

...azade irge didüki lafz lügat ma'nasından alıp sabr ma'nasına koyuldu ... *öçer* didüki lafz sönmek ma'nasınadır türkidür *has* didüki *çöp çer* ma'nasınadır.

gerdun “kök ve asman”

174 (10) *huda* emrige akıl gam yimesdür * *dimes* gerdun kılur gerdun imesdür*

...gerdun didüki (14) lafzning evvelkisi kök ve asman ma'nasınadır ve ikkinçisi *zebun* ma'nasınadır *bela vü kazanı* asmana izafe kılmakı isnad –ı mecazi dirler .

tılla “dinar”

177(19) *eger toldursalar yirning yüzini * *kızıl tılla* bilen salmas közini*

...178 ... (2) *tılla* didiki *dinar* ma'nasınadır *Farsidür* ağırlıkı yetti miskal kadarı ola

kiyin “te’hir”

180 (15) * *igil* tizrek hudaning ta’atige * *kiyin* koyma bu demni sa’atige*

...(19) *kiyin* didiki *te’hir* ma'nasınadır *lügat-i Kaşkardur*.

taş “hacer” , içine “ içmekden müştakdur”

203 (12) * eger taş çınasa ildin çıkıp taş* *kişige* igmegey himmetli kul baş*

(14)... *taş* didiki (15) lafzning evvelkisi *hacer* ma'nasınadır *içine* didiki içmekden müştakdur *aşamak* ma'nasınadır mecazen ya ki taglib babındandır ikkinçi *taş haric* ma'nasınadır.

keza “zik ü meşakkat”

219 (17) *ba gayret ir bolur razi kezaga* yiberme ehlini toy ‘izaga*

keza didiki kaf-ı arabiyle *zik ü meşakkat* ma'nasınadır hindi lügatidür

Kelimeyi Zıddıyla Açıklama

Şerhte beyitlerdeki kelimelerin karşıt anlamlısının verilmesi yoluyla da açıklandığı görülür.

bütün “bütün didüki *yartı*ning zıddıdur *kamil* ma'nasınadır”

65 (7) *bütünde tut bütün imanımızı * *saba* kutkar düdüdin canımızı*

Ya’ni bu kiçede bizning imanımızı (9) kamillik ile saklap kıyamet tangında tamug düdüdin canımızı saklagıl demekdür (10) *bu tünde* demek *bu kiç* ma'nasınadır *bütün* didüki *yartı*ning zıddıdur *kamil* ma'nasınadır *saba* didüki *tang* ma'nasınadır.

kiçe “ kündüzning zıddıdur”

65 (3) *konakmiz bir kiçe dünya-yı (4) *hiçe* *ne işler kiçedür bizdin bu kiçe*

ya’ni bizning ömrümüzning barçası (5) bir kiçe dikdür bes bir kiçe içinde yok dünya artındın yörüp ne kadar günah (6) işler başımızdan öter dimekdür *kiçe* lafzning evvelkisi ötmek ma'nasınadır (7) ikkinçisi kündüzning zıddıdur her ikisi türkidür

Eş Sesli Kelimelerin Anlamlarının Verilmesi

Şerh edilen beyitlerde kullanılmış olan eş sesli kelimelerin anlamlarının ayrı ayrı açıklandığı görülür.

kiçe “ötmek ma’nasınadır”, “ **kiçe** “*kündüzning zıddıdır*”

65 (3) *konakmız bir kiçe dünya-yı (4) hiçe *ne işler kiçedür bizdin bu kiçe*

ya’ni bizning ömrümüzning barçası (5) bir kiçe dikdür bes bir kiçe içinde yok dünya artındın yörüp ne kadar günah (6) işler başımızdan öter dimekdür *kiçe* lafzının evvelkisi *ötmek* ma’nasınadır (7) ikinçisi *kündüzning zıddıdır* her ikisi türkidür

yeti “ulaşmak, vusul olmak”, “yeteklik, kanad”

162 * eger körgezen bilen özdin kétépdür * yetépdür sen dip anı şeytan yetépdür*

ya’ni eger ançılaysın acayib garayıb kördüğü birlen özindin kétse ya’ni tekebbürlik eylese özine özi gurur olsa özni özi mertebege *yeti* *men* dip i’tikad eylese tahkik ol kişini şeytan kolından yeteklegen diyü i’tikad eyle (10) başka degüldür *yeti* lafzının evvelkisi *ulaşmak vusul olmak* ma’nasınadır ve songısı *yeteklik* ve *kanad* ma’nasınadır.

basar “başçılık ve re’islik”, **basar** “ basmakdan müştakdur”

167 (10) uşal cündige harbü’l-eten eser* eger basar yörise yavnı basar*

Ya’ni bir az askeriyye ki köp asker sokuş sokuş kılmak hevesinde yörüseler aralarında başçı ve seraskeri birle birge yörüseler yavnı basup galib olurlar şunçılaysın müridler cema’atı şeytan askerine özleri galib ola almaslar meğer ki mürşid-i kamil mükemmel ile galib olurlar *basar* didüki lafzının (15) evvelkisi farisidür *başçılık* ve *re’islik* ma’nasınadır songısı *türkidür* *basmakdan* müştakdur niteki ayturlar ağaç bastı ya’ni ağaç galib oldu ma’nası zahirdür.

kara seng “kara taş” , **karasang** “baksan”

292 (28) *kara sengdür sening aslıñ karasang * béripdür sen riya kanı bilen reng*

Ya’ni ey allahyar sening 293 (1) aslıñ kara taşdur eger ibret közüñ ile karasang güneh ‘amelleringe karasang riya kanı ile muhtelit tapar sen hasıl-ı kelam riyalık ile ameller kılıpsen demekdür karasang (3) lafzının evvelkisi miraddur karamak ma’nasınadır ékkincisi mürekkebi *kara* be- ma’na-yı *el-sevad* (4) türkidür *seng* be- ma’na *el-hacerdür* lakin munda teşbih-i belîğ bardur riya kanıñ izafesi (5)li cinnülma kabilindendür.

saç “tük ve şi’r”, **saç** “koymak, sab”

293 (11) *akardı saç nedamet eşkni saç * yakang uşlap dehan ma’zeret aç*

(12) ya’ni ey allahyar saçing ve sakalıñ akardı şimdi ökünmek köz yaşıñıñı saçkıl yakangıñı tutup günahlarıñdan öknüpagızıñı özürler için (14) açkıl saç lafzının evvelkisi *tük* ve *şi’r* ma’nasınadır ve ékkinçisi koymak ve sab (15) ma’nasınadır nedamet eşkining izafesi licinnülma kabilindendür min kabil izafet elsebeb ilelmüsebbib...

kéc “leyl”, kéc “koygil”

293 (21) *heves birle tüzük iş kılmađing hiç * bolupdur kéc heves bazarıdın kéc *

Ya’ni ey Allahyar nefis hevang ile tüzük ameller eylemeding andag bolsa ömrüng küni kéc boldı (23) nefis havalarından kécgil andan bėzgil kéc lafzının evvelkisi leyl ma’nasınadır (24)ve ékkinçisi koygil ma’nasınadır.

yaş “yiğit”, yaş “dumu’ ve köz yaşı”, çaş “köp”

181 (5) *közidin yaş eger kurup töker yaş* dürr-i rahmet bolur her yaşınca çaş*

... (9) yaş lugatining evvelkisi yiğit ma’nasınadır ve ikincisi (10) dumu’ ve köz yaşı ma’nasınadır her ikkisi türkidür çaş didiki çim-i farisiyye ile köp ma’nasınadır farisiyyedür.

Eş Yazımlı Olan Kelimeler

Eş yazımlı kelimelerin anlamlarının karışmaması ve doğru seslendirilmeleri için de Risale-i Azize’de açıklamaların verildiğı görülür.

ün “avaz” on “aşere”

174 (15) huda hükmige her kim bolsa memnun * kötermes ün eger başın kılur on*

(19) ... ün lafzının evvelkisi avaz ma’nasınadır ve ikkinçisi adedlerden bir aded aşere ma’nasınadır.

çın “togrı”, çin “çırak, akdü’l-vech”

175 (3) * eger kindur ve ger ming kılsalar kın* kaçan tüşgey çın ıring köngline çin*

...kın lafzının evvelkisi abd ma’nasınadır arabidür ve ikkinçisi kınamak ve sokmak ma’nasınadır türkidür çin (9) lafzının evvelkisi togrı ir ve müstakim ü ihlas ve sabır ma’nasınadır(10) türkidür ikkinçisi çıprak ve akdü’l-vech ma’nasınadır farisiyyedür.

yala “at yalı, saç sakal”, uyala “haya”, u yala “at yalı”

293 (16) *yalıng akı eser kılmađı hala* bakıp her dem uyala kör u yala*

Ya’ni ey allahyar saçının aklıkı allah ta’aladan korkmakdan eser eylemedi andag bolsa aklığından uyalıp yörügil aklığına karagıl (19) her vakitde demekdür yal lafzının evvelkisi aslında at yalını ayturlar amma munda mutlak saç ve sakal ma’nasınadır ekkinçisi haya ma’nasınadır üçünçisi hem at yalı ma’nasınadır.

Telaffuz Özellikleri

Türkçe veya alıntı kelime olması bakımından farklılık gözetilmeksizin kelimelerin doğru seslendirilmesi, okunması için harflerin hangi özellikte okunması gerektiğı açıklamaları verilmiştir.

kurs “kafnug zammesi ilen sad-ı mühmele ile kécirek kömeç, küneş”

9 (16) *aceb sun’ körüng ahkam-ı takdir *kılur bir kursdın ‘alem közin seyr*

10 (3) ...kursıdın *kafning zammesi* ilen *sad-ı mühmele* ile cem'i karisadur bir vezn-i ayniyye ve hacire kibi ma'nası *kiçirek kömeç* demekdür lakin munda *küneş* ma'nasına isti'are aldı.

peyk (ba-yı Farisiyye ilen) “élçi”, **ari** (kelime-i icabdur lebbeyk kibi)

16 (19) * veli bir müşt bir hüdhüd édi peyk *dédi sultanıga ari lebbeyk *

17 (11)... aymışlar hüdhüd kuşu simurgning téründin yaratıldı dérler ari kelime-i icabdur lebbeyk kibi ve peyk ba-yi farsiiyye ilen élçi ma'nasınadır.

kül (kaf-ı Arabinin zammesi ile) *otun yanıp oçakda kalgan kül*ni

66 (1) *eger bolsang benim halimga hami * tozar küldik adularning tamamı *

Ya'ni yarab sen benim halimni saklasang (3) anlar şerrindin ol düşmenlerning barçası uçmak küli tig tozup benim (4) benim katımdan Perran olur *hami saklamak* ma'nasınadır hami yahmi himaye kelür (5) *kül kaf-ı arabining zammesi* ile *otun yanıp oçakda kalgan kül*ni ayturlar türkidür.

uşla “tut”, **usta** ~ **uçta**

67(12) *eimme kulnı berk uşla zinhar * cedelning nef'i yok bolsa ne derkar*

Ya'ni ötken imamlar ne sözledilerse anı muhkem tut anlariman ile islamnı bir ma'nada kıldılar ve saklanki bahs eylemekden zira ki (15) bahsning dünya ve ahiretde faydası olmaz aning birle ne karmız bardur ki belki bahs (16) eylemek amellerni yuyar aymışlar ötken ümmetler bahs-i köplikinden helak oldılar ba'zıları donguz suretinde boldılar ve ba'zıların yil ile helak eyledi amma bizning Muhammed ümmeti ne kadar bahs eyleseler de suretleri özgermez (19) likin köngülleri özkerip şekavet ornaşur dimişler uşla didüki tut(20) ma'nasınadır Kırgız halkının lugatidür ve ba'zıları usta ve uçta dirler dimişler.

çah (çim-i Farisi ile) “kuzug” - **cah** (cim-i Arabi ile) “devlet”

16 (3) düşmanlık ile niran kuzuga salsalar da Allah taala anı ağırlap uçmahdın hulle ton (4) ve kölmek yiberdi ve yalavaç eyledi aymışlar kim kaçan İbrahim aleyhisselamnı nemrud otına (5) atdı şol zamanda Allah taala İbrahim aleyhisselamnı ağırlap uçmahdın bir kölmek (6) yiberdi otdın ta'viz üçün kaçan İbrahim aleyhisselam dünyadın ötdi aning (7) oğlu ishak peygamberge miras kaldı andın song kaçan yusufnı karındaşları nar kuzugga saldıklarında Cebrail keltürüp Yusuf inginde koydı aymışlar ol (9) kölmekning ismi ridaşı azme dirler aydı hala uçmak içindedür ve güneş dahı meşhurdur ebulgavr sini bir hindi kuzugga saldı Allah taala anı kuzugdın yol (11) birip çıkardı şunung kibi biregüğe beladan ...(12) şunlar kibi halas eylese hiçbir aceb olmaya *çah* çim-i Farisi ile *kuzug* ma'nasınadır ve *cah* cim-i Arabi ile *devlet* ma'nasınadır.

nigin (nunning kesri ile) “yüzük kaşı”

12 (9) ol yüzükde yazılğan bu ism irdi kun feyekun ve ba'zılar aymışlar ism irmez irdi 13 (1) bir hikmet söz irdi ol söz bu idi ...yüzük Süleyman peygamberning barmakındadır igürdi cem olmakdur masdar-ı lazım ve müteaddidür (3) *nigin nunning kesri ile yüzük kaşı* ma'nasınadır.

sahv (sad-ı mühmele ile müsekker ve isrük)

169 (21) *şarab berkdür andın bolur sahv * kılur bir müdde'adın 170 (1) özgeni mahv*

Ya'ni ol sohbət şarabı ançılaysın şarabdur ki allah ile kulning arası çöklür ve andın song isrük bolur isrük bolsa tengri ta'ala yadındın gayrisi barçası yogalur sahv *sad-ı mühmele ile* müsekker ve isrük ma'nasına kelür berkdür berklür ma'nasınadır.

kamında (kaf-ı farisiyye ilen ağız)

173 (9) * kişi kim razılık tamında bolsa * kılur şükr ejdeha kamında bolsa*

Ya'ni bir kişi allah ta'alaning rızalığınıistemek zevkinde bolsa ol kişi egerçi ejdeha ağzında bolsa allah ta'alaya şükr eylep hemişe (12) rızalığını ister dimekdür *tamında* lafzı bunda zevk u ısklık ma'nasınadır semerkand halkının lugatidür kamında didüki kaf-ı farisiyye ilen ağız ma'nasınadır farisidür

özni / evzni “ölçemek”

218 (19) *tilining özni şerm ü hayası* yüzining akıdur iring rızası*

219 (1)...özni didiki lafz ölçemek ma'nasınadır elifning fethiyle okulur zammesi ile okumak hata-i fahişdür

maçe har “ana işek”

219 (2) *uşal hatunge namahrem nazardur *eger şems kamerdür maçe hardur*

*maçe*har didiki *ana işek* ma'nasınadır ba'zı nüshalarda made dalning fethiyle ol hem lugatdür.

keza “kaf-ı arabıyle zik ü meşakkat”

219 (17) *ba gayret ir bolur razi kezaga* yibermes ehlini toy 'izaga*

keza didiki kaf-ı arabıyle *zik ü meşakkat* ma'nasınadır hindi lüğatidür

Tamlama, İzafet Açıklaması

Risale-i Azize'de Türkçe tamlama açıklamalarının da bulunduğu görülür.

köngülni sanduk lafzına izafesi

65 (11) *köngül sandukına per bi-bahadur * özüng rast eyleding ya kaşifü'z-zar *

Ya'ni bizlarning köngül sandukımızga (13) tolug itip kıymetli incünü tolturup özüng togru eylep yarab togrı (14) yolga köndürgil *ya müşkillerni açkuçı Allah* dimekdür *kıymetli incüden* murad *imandur* ya'ni tilimizge ve kalbimizge sabit eylegil dimekdür *rast* lafzı *sabit* (16) ma'nasına isti'are alındı köngülni sanduk lafzına izafesi li-cinnü'l-ma kabilindendür (17) *ehl-i bedi'a muhaffefi* degüldür.

8 (6) *senaü'l-halik gabra vü eflak * yaratdı katreidin gevher-i pak*

Ya'ni maktamak ve paklemek şunçılaysın Allah üzerine olsun ki köklerni ve yérlerni yaratdı bu ékkinı ol étmekine sebeb ol édi ki köklerde ve yérlerde ibret köpdür körmez mi

sen köklerni üstümüzde tireksiz turadur (kavlehu ta'ala..) yér yüzünde türlik seçekler yaratdıyahud şunung (11) üçündür kaçan adem oğlanları 'alemü'l-eşbahdan 'alem-i sure kelseler kendülerni (12) bilürlik olgaç közlerine ol körüngen yér ilen kökdür ol alarnı körüpgayrı (13)nerselerden ibret almak üçündür garba munda yér ma'nasınadur katreiden murad nutfi (14) ya'ni atalar bélinde beslep analar rahminde makarr éyledi gevher-i pak éyledi adem oğlanlarıdur katreide olan *hemze hemze-i vahdetdür ...Halik lafzının gabra lafzına izafesi* min kabil zeyd sarib dérler.

Farsça Ek Açıklaması

Şarihimiz Taceddin Yalçıgul, Çağatayca metinlerde çokça görülen Farsça yay-ı vahdeti de beyitteki örneğine dayanarak açıklar.

“katreide olan *hemze hemze-i vahdetdür*”

8 (6) *senaü'l-halik gabra vü eflak * yaratdı katreidin gevher-i pak*

Ya'ni maktamak ve paklemek şunçılaysın Allah üzerine olsun ki köklerni ve yérlerini yaratdı bu ékkini ol étmekine sebeb ol édi ki köklerde ve yérlerde ibret köpdür körmez mi sen köklerni üstümüzde tireksiz turadur (kavlehu ta'ala..) yér yüzünde türlik seçekler yaratdıyahud şunung (11) üçündür kaçan adem oğlanları 'alemü'l-eşbahdan 'alem-i sure kelseler kendülerni (12) bilürlik olgaç közlerine ol körüngen yér ilen kökdür ol alarnı körüpgayrı (13)nerselerden ibret almak üçündür garba munda yér ma'nasınadur katreiden murad nutfi (14) ya'ni atalar bélinde beslep analar rahminde makarr éyledi gevher-i pak éyledi adem oğlanlarıdur katreide olan *hemze hemze-i vahdetdür ...Halik lafzının gabra lafzına izafesi* min kabil zeyd sarib dérler.

“kuçei ...oram ma'nasınadur tasgir-i kuydur”

165 * gedanı kuçei dergah bolsang * ümiddür mülk-i dilning şahı bolsang*

ba'zı ançılaysın kimsenening hizmetinde oramdagı sa'il ü talançılar kibi dayım andag mürşidning hizmetinde turmak ümiddür ki şayed köngül mülkining padşahı olur men ... köngül tasarrufatına kadir olup ehl-i saladan olup evliyadan olur sen dimekdür *gedanı* lafzı bunda *tilençi* ma'nasına kelür likin isti'are kılındı mürid-i sadıklara kuçei ...oram ma'nasınadur tasgir-i kuydur farisiyyedür ya ki lugat (20)-i Osmaniyedür lakin bunda istiare kılındı şeyhning meclisinde mülazemet eylemek üzerine.

Kalıp Sözlerin Açıklanması

Sebatü'l-Acizin beyitlerinde görülen bir kısım kalıp sözlerin de şarihçe açıklandığı görülür.

“netegki şeker kamışının içine vakti yetüp şeker kumu tolsa hergiz andan avaz çıkmaz” “ne kadar taharrük eyleseng de ançılaysın kemalat ehlinden ben mundag dëdügi sözi çıkmaz demekdür”

162-163 * kötermes ün velayetlik hiredmend* sada çıkmas ünidin baglasa kand *

ya'ni ilm-i halden olgan akıl eyesi avaznı 163 (1) kötermes men şundag halife men mundag işan men démez, netegki şeker kamışının içine vakti yetüp şeker kumu tolsa

hergiz andan avaz çıkmaz ne kadar taharrük eyleseng de ançılâyın kemalat ehlinde ben mundag dëdügi sözi çıkmaz demekdür.

Kelimelerin Hangi Dilden Olduğunun Açıklanması

Beyitlerin anlamı verildikten sonra, şarih kendi lehçesine yabancı olduğunu düşündüğü kelimelerin açıklamalarını, anlamlarını verir, bununla da kalmaz bu kelimelerin hangi dillere, hangi Türk dili alanlarına ait olduğuna ilişkin de bilgiler verir.

Farisiyye, lugat-i Osmaniyye

165 * gedanı kuçeı dergah bolsang * ümiddür mülk-i dilning şahı bolsang*

ba'zı ançılâyın kimsenening hizmetinde oramdağı sa'il ü talançılar kibi dayım andag mürşidning hizmetinde turmak ümiddür ki şayed köngül mülkining padşahı olur men ... köngül tasarrufatına kadir olup ehl-i saladan olup evliyadan olur sen dimekdür *gedanı* lafzı bunda *tilençi* ma'nasına kelür likin isti'are kılındı mürid-i sadıklara kuçe-i ...oram ma'nasınadur tasğir-i kuydur *farisiyyedür* ya ki *lugat (20)-i osmaniyyedür* lakin bunda istiare kılındı şeyhning meclisinde mülazemet eylemek üzerine.

Farisidür; Türkidür

167 * uşal cündige harbü'l-eten eser * eger basar yörise yavnı basar*

ya'ni bir az 'asker ya ki köp 'asker sokuş kılmak hevesinde yörüseler aralarında başçı ve ser'askeri birle birge yörüseler yavnı basup galib olurlar şunçılâyın müridler cema'ati şeytan 'askerine özleri galib ölealmaslar meger ki bir mürşid-i kamil mükemmel ile galib olurlar *basar* didügi lafzning ol mekesi *farisidür başçılık ve re'slik* ma'nasınadur songgısı *türkidür basmakdan* müştakdur niteki ayturlar ağaç bastı ya'ni ağaç galib oldı ma'nası zahirdür.

Türkidür, Farisiyyedür

181 (5) *közidin yaş eger kurup töker yaş* dürr-i rahmet bolur her yaşınca çaş*

... (9) *yaş* lugatining evvelkisi *yığit* ma'nasınadur ve ikincisi (10) *dumu' ve köz yaşı* ma'nasınadur her ikkisi türkidür *çaş* didiki çim-i Farisiyye ile *köp* ma'nasınadur arisiyyedür.

evvelkisi *Farisidür başçılık ve re'islik* ma'nasınadur songısı **Türkidür**

167 (10) uşal cündige harbü'l-eten eser* eger basar yörise yavnı basar*

Ya'ni bir az askeriyye ki köp asker sokuş kılmak hevesinde yörüseler aralarında başçı ve seraskeri birle birge yörüseler yavnı basup galib olurlar şunçılâyın müridler cema'ati şeytan askerine özleri galib ola almaslar meger ki mürşid-i kamil mükemmel ile galib olurlar *basar* didüki lafzning (15) evvelkisi *farisidür başçılık ve re'islik* ma'nasınadur songısı türkidür *basmakdan* müştakdur niteki ayturlar ağaç bastı ya'ni ağaç galib oldı ma'nası zahirdür.

Farsidür

177(19) *eger toldursalar yirning yüzini * kızıl tilla bilen salmas közini*

...178 ... (2) tilla didiki dinar ma'nasınadır Farsidür ağırlığı yetti miskal kadarı ola

Türkmandur

167 * sagaltur tilbeni pir zir ü dest * koyunning şurisin derya kılur pest *

ya'ni tereddi ve tekebbürde olgan mürid muztar bi-selamet eyler kul üstünlük eyesi mürşid netegki öyürmeylining yok olduku kibidür yakınında *sagaltur* didügi *selamet* ve *sag eyler* ma'nasınadır *tilbe* didüki *muztarib* ma'nasınadır *koyun* didügi *öyürme* ma'nasınadır barçası lugat 168 (1) Türkmandur hasil-ı kelam kamil-i mükemmel şeyhning sohbeti muztarib olguçı (2) müridlarning fikrini yok eyleyip ef'al-i sübutlikni köngline olturtur (3)bu beytde istiare bilkinaye vardur mecaz ehline hafi degüldür.

Osmaniyye ve Farsiyye (10) ve Türkmaniye

168 * anıng dik hadi emrin koymaz nehar * şeyatin şehirler ayrılısang ey yar *

ya'ni andag (5) kündüz küçi mürşidning buyurdukını koyma sakın anıng emrine hilaflik eyleseng şeytan ayakınga sokmasun belki anıng emrinde müstedam ol zerre kadar neçe hilaflik eylemez zira hilaflik eyleseng şetan ihlasıngnı alıp ehl-i salaha kabuliyetlikning kalmaz bunda hem isti'are bi'lkinaye vardur şete şınnıng fethası ve tanıng teşdidi ile *ayakga sokmak* ma'nasınadır osmaniyye ve farsiyye (10) ve Türkmaniye arasında müşterek lugatdür.

Türkidür

65 (3) *konakmız bir kiçe dünya-yı (4) hiçe *ne işler kiçedür bizdin bu kiçe* ya'ni bizning ömrümüzning barçası (5) bir kiçe dikedür bes bir kiçe içinde yok dünya artındın yörüp ne kadar günah (6) işler başımızdan öter dimekdür kiçe lafzının evvelkisi ötmek ma'nasınadır (7) ikinçisi kündüzning zıddıdır her ikisi türkidür.

Türkidür

66 (1) *eger bolsang benim halimga hami * tozar küldik adularning tamamı *

Ya'ni yarab sen benim halimni saklasang (3) anlar şerrindin ol düşmenlarning barçası uçmak küli tig tozup benim (4) benim katımdan Perran olur hami saklamak ma'nasınadır hami yahmi himaye kelür (5) kül kaf-ı arabining zammesi ile otun yanıp oçakda kalgan külni ayturlar türkidür.

Türkidür

174 (3) söner gam tüşsse azade erge * öçer ot kelse hasdın hali yirge*

...azade irge didüki lafz lugatma'nasınadn alıp sabr ma'nasına koyuldı ... öçer didüki lafz sönmek ma'nasınadır türkidür has didüki çöp çer ma'nasınadır.

Türkidür

203 (1) *tevekkül gencidin ey yüz ögürgen* buyurganga muhalifdür bu yörgen*

...(6) gencidin kaf-ı arabi ve farisi ile hazine ma'nasınadır buyurdan (7) didiki emr eylemek ma'nasınadır türkidür.

Türkidür

203 (7) *ala bolgan ala yürğendin artuk*kömülgen tilmerip turgandin artuk*

(10)...ala dediki lafzning evvelkisi iski kim vüsub halika ma'nasınadır ve ikincisi almakdan müştakdur ahz ma'nasınadır her ikkisi *türkidür*.

lûgat-ı 168 (1) Türkmandur

167 (17) *sagaltur tilbeni pir-i zir dest* koyunning şurisin derya kılur pest*

Ya'ni tereddi ve tefekkürde olgan mürid-i muztaribni selamaet (19) eyler kul üstünlük eyesi mürşid niteki öyürme yilining yok oldukı (20) kibidür ya katında *sagaltur* dedüki *selamet ve sag eyler* ma'nasınadır *tilbe* didüki muztarib ma'nasınadır koyun didüki *öyürme* ma'nasınadır barçası *lûgat-ı 168 (1) türkmandur* hasil-ı kelam kamil-i mükemmel şeyhning sohbeti ...

Kırgız halkının lûgatidür

67(12) *eimme kulnı berk uşla zinhar * cedelning nef'i yok bolsa ne derkar*

Ya'ni ötken imamlar ne sözledilerse anı muhkem tut anlariman ile islamnı bir ma'nada kıldılar ve saklanki bahs eylemekden zira ki (15) bahsning dünya ve ahiretde faydası olmaz anıng birle ne karmız bardur ki belki bahs (16) eylemek amellerni yuyar ayımışlar ötken ümmetler bahs-i köplikinden helak oldılarba'zıları donguz suretinde boldılar ve ba'zılarını yil ile helak eyledi amma bzing Muhammed ümmeti ne kadar bahs eyleseler de suretleri özgermez (19) likin köngülleri özkerip şekavet ornaşurdimişler uşla didüki tut(20) ma'nasınadır *Kırgız halkının lûgatidür* ve ba'zıları usta ve uça dirler dimişler.

Kaşgar halkı ile Osmaniye halkının arasında müşterek lûgatdür

10 (17) *neçük töndi tufan deşt tagı * velikin bolmadı höl nuh ayagı*

Ya'ni neçük körüp işitip yanmaz mı sen hazret-i nuh aleyhisselam tufanı (19)kalkıp her bir yiriñ taglarning üstünde kırk arşun su boldı maşrıkdın magribgeçe yér yüzi su boldı barça kafirler helak oldılar meger nuh aleyhisselam seksen kişi birle ayaklarına çak tımayın halas boldı şuning kibi Allah ta'ala (22)bir şehir halkına bela vü kaza keltürse aralarında halas éteyin dese şol nuh aleyhisselamnı tufandan kaldurduki kibi bu bendeni ançılayın kaldurup halas éyler (24) hiç aceb olmaya tufan kıssası tefsir kitablarında bardur anda bakiñ bunda yazmak (25) ile kitab uzak olur *höl çak suy* ma'nasınadır kaşgar halkı ile Osmaniye halkının arasında müşterek lûgatdür.

lûgat-i Kâşkardur

173 (14) rıza eyvanıda tapkan kişi ca* dimes va bab afet bolsa hem va*

Ya'ni (15) biregü rızalık sarayında orun tapsa ya'ni biregü allah ta'alanıñ rızalık(16) makamında olup anıñ üzerine bela işleri açılma va diyü avazını köterip (17)cüz' ü ferağ eylemez belki hemişe rızalık talebinde olur va didüki lafz-ı evvelkisi(18) hüznüdür hasret zamanında va diyü çağırırılar ikkinçisi açılmak ma'nasınadır lûgat-i Kâşkardur.

lûgat-i Kâşkardur

180 (15) * igil tizrek hudaning ta'atige * kiyin koyma bu demni sa'atige*

...(19) kiyin didiki te'hîr ma'nasınadır *lûgat-i kâşkardur*.

Semerkand halkının lugatidür; Farisidür

173 (9) * kişi kim razılık tamında bolsa * kılur şükr ejdeha kamında bolsa*

Ya'ni bir kişi allah ta'alanın rızalığını istemek zevkinde bolsa ol kişi egerçi ejdeha ağzında bolsa allah ta'alaya şükr eylep hemişe (12) rızalığını ister dimekdür tamında lafzı bunda zevk u ısklık ma'nasınadır *semerkand halkının lugatidür* kamında didüki kaf-ı farisiyye ilen ağız ma'nasınadır *farisidür*

Hindi lûgatidür

219 (17) *ba gayret ir bolur razi kezaga* yibermes ehlini toy 'izaga*

keza didiki kaf-ı arabîyle zik ü meşakkat ma'nasınadır *hindi lûgatidür*.

Bir Kavramı Karşılayan Farklı Kelimelerin Verilmesi

Şarih Taceddin Yalçıgul, beyit için gerekli olan kelimelerin açıklamasını yaptıktan sonra, başka dillerde ilgili kavram için kullanılan kelimeleri de verir zaman zaman. Böylelikle şarihin farklı dillere nüfuzunu ve bunu şerhi okuyanlara da öğretme isteğini görürüz.

Çin halkının şahını **fağfur**, Rum halkının şahını **kaysar**, İran u Tur halkı şahını **salkan**, Hind halkının şahına **ray**, Tatar halkının şahına **han**, Rusya halkının şahını **imparator**

170 (4) eger fağfur-ı çindür kayşar-ı rum * muhabbet ehlinin aldında ma'dum*

Ya'ni çin padişahı fağfurdur rum padişahı kaysardur bunların melikleri ve devletleri ehl-i ısk aldında barçası yok (7) kibidür ve onların mallarına ve ziynetlerine ehl-i ısklar iltifat eylemezler fağfur-ı çin dedükleri Çin halkının şahını fağfur dirler Rum halkının şahını kaysar dirler İran u Tur halkı şahını salkan dirler Hind halkının şahına ray dirler Tatar halkının şahına han dirler Rusya halkının şahını imparator dirler fi'l-cümle ehl-i ısk kaşında bunlar barça yokdur.

Coğrafyaya Dair Bilgilendirme

Şerh metninde coğrafya adı olarak geçen adları da beyitteki kullanımları doğrultusunda açıklayan şarih, bu coğrafyanın tanımını da verir.

Maveraü'n-nehrning lûgat ma'nası “yulga artı” dimekdür amma ıstılahda bir vilayetning ismidür “Buhara ve Harezm” bunları *maveraü'n-nehr* dirler.

170 (12) *muhabbet camıdın tapsa kişi beher* ne kıyas mal u mülk maveraü'n-nehr*

Ya'ni biregü muhabbet ayakından fayda alsa andan (14) bir cür'a içse anıng ne karı olsun ki mal u mülket ile egerçi maveraü'n-nehrning (15) mülki barçası anıng bolsun anda iltifatı olmaz belki heman kendü ma'şukı (16) hevesinde olur...Maveraü'n-nehrning

lügat ma'nası yulga artı dimekdür amma ıstilahda bir vilayetning ismidür *Buhara ve Harezmi bunlarnı maveraiü'n-nehr* dirler.

Kelimelerdeki Sanatlı Anlatımların Açıklanması

Sebatü'l-Acizin şerhinde beyitlerin açıklanması, ilgili telmih öğelerinin verilmesi, kelimelerin anlamlarının bilinen lehçede verilmesinin yanı sıra şerh metninin sanatlı anlatımını da dile getirebilmek üzere kelimelerdeki sanatlı kullanımların da okuyucuya açıklandığı görülür.

isnad –ı mecazi dirler

174 (10) huda emrige akıl gam yimesdür * dimes gerdun kılur gerdun imesdür*

...gerdun didüki (14) lafzning evvelkisi kök ve asman ma'nasınadır ve ikkinçisi zebun ma'nasınadır bela vü kazanı asmana izafe kılmakı *isnad –ı mecazi* dirler.

lafz *lügat ma'nasından alıp sabr ma'nasına koyuldu*

174 (3) söner gam tüşsse azade erge * öçer ot kelse hasdın hali yirge*

...azade irge didüki lafz *lügat ma'nasından alıp sabr ma'nasına koyuldu* ... öçer didüki lafz sönmek ma'nasınadır Türkidür has didüki çöp çer ma'nasınadır.

mecazen

181 (11) * mebada tevbe kılmasdın burunrag *ecel kelse kiter sen tevbesiz dag*

... (13)..dag didüki (14) lafz-ı ökünç ma'nasınadır *mecazen*.

SONUÇ

Klasik sonrası Çağatay Türkçesi metni olan *Sebatü'l-Acizin*'i beyit beyit şerh eden Taceddin Yalçıgül'un şerhi *Risale-i Azize*, eserin İdil Ural bölgesinde, bu bölgenin insanlarınca anlaşılmasını sağlamak için kaleme alınmıştır. Şerhte dil malzemesi olarak özellikle sözvarlığına ilişkin malzemenin çokluğu görülür. Metni kendi sahasında, anlaşılabilir hale getirirken şarihin dil yönünden daha çok sözvarlığı açıklamaları ve karşılaştırmaları yaptığı görülmektedir.

Sebatü'l-Acizin'in Doğu Türk yazı dilinin hüküm sürdüğü Türk coğrafyalarında, İslami bilgilerin öğrenilmesi için okul kitabı gibi kullanıldığı düşünüldüğünde, İdil Ural bölgesinde bir şerhe ihtiyaç duyulması, ölçünlü dil olan Çağataycanın tek yazı dili olma özelliğini yitirmeye başladığı anlamına da gelebilir.

Şerhteki dil bilgisi verileri değerlendirildiğinde, dil öğretimi için anlam bilgisi, kelime bilgisi, alıntı kelimeler bilgisine dayanan bilgilerin öncelikli olarak işlendiği görülmektedir.

Özellikle bu şerhin ve belki başka şerhlerin dil malzemesi bakımından ayrıntılı olarak işlenmesi, Türk lehçelerinin ayrışması ve birbirleriyle ilişkileri üzerine bilgilerimize yeni bilgiler katacaktır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yayın / Araştırma Etiği ve Yasal / Özel İzin Belgesi

Bu çalışma “anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri vb. kullanılarak katılımcılardan veri toplanan nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen” bir araştırma olmadığı için etik kurul izni gerektirmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abbasov, İmran (1996). Kayyum Nâsırı'nın Tatar edebiyatındaki yeri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 3, 77-89.
- Abik, A. Deniz (2007). Sebatü'l-Acizin'in Kazan sahasında bir şerhi: Risale-i Azize. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 28- 44.
- Aziz Ubeydullah ve Ali Rahim (1925). *Tatar edebiyatı tarihi*. Kazan.
- Dağlar, Abdülkadir (2007). Vassâf tarihi şerhinden hareketle şerh kaynakları meselesi. *Turkish Studies - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 2(4), 293-307.
- Dağıstanlıoğlu, Bilal Erdem (2018). *Keşfü'l-Hüdâ doğu Türkçesiyle yazılmış bir Kaside-i Bürde şerhi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karadağ, Özay (2019). *Kelime öğretimi*. Ankara: PEGEM Akademi.
- Mahdum, Abid Nazar (1993). *Sûfî Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i* [Yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Mengi, Mine (2007). Metin incelemesi aşamaları, terimler ve bunlardan biri: Metin tahlili. *Turkish Studies*, 2(3), 407-417.
- Salihov, Ahat (2007). İlim uğruna Ufa'dan Diyarbakır'a göç Taceddin Yalsıgul el-Başkurdi. *Türksoy Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi*. www.turksoy.org.tr/detay (Erişim Tarihi: 13.11.2007).
- Şensoy, Sedat (2010) Şerh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 555-558). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Şerh-i Sebatü'l-Acizin* (1858). Taceddin Yalçıguloğlu.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi TDTEA (2001). C. 17, C. 18, C. 19, Tatar Edebiyatı I: 2001, II: 2001, III: 2001, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Taceddin Yalçıguloğlu (1858). *Risale-i Azize şerh-i Sebatü'l-Acizin*. Kazan.
- Temir, Ahmet (1976). Kuzey Türk edebiyatı (Tatar Başkurt). *Türk Dünyası El Kitabı* içinde (ss. 505-521). *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*.
- Vaux, Carra De (1979). Şerh. *İslam Ansiklopedisi* (C.11, s. 429). Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

EXTENDED ABSTRACT

Written by Sufi Allahyar in the 18th century, Sabat al-Azizin is among the prominent works of post-classical Chagatai Turkish. Characterized by its extensive geographical circulation across the linguistic domain, this work—composed in the masnavi genre within the field of Sufism—continued to be widely read in the subsequent century. As inferred from historical sources, the work, extant in manuscripts scattered across diverse geographies such as Tatarstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Iran, Pakistan, and Anatolia, was utilized as a textbook for Islamic education throughout the Eastern Turkish realm. The commentary (sharh) originating from the Kazan region, which serves as the primary document of this study, bears significant traces regarding the formation of Tatar as a written literary language. Authored by Taceddin Yalcigul, Risale-i Azize provides a couplet-by-couplet commentary on Sabat al-Azizin—a post-classical Chagatai Turkish text—and was penned specifically to ensure the comprehension of the work by the populace of the Idel-Ural region. Considering that Sabat al-Azizin was employed like a school textbook for acquiring Islamic knowledge across Turkish geographies dominated by the Eastern Turkish literary language, the emergence of a need for such a commentary in the Idel-Ural region may suggest that Chagatai, as the standard language, was beginning to lose its status as the sole written medium. In elucidating linguistic material belonging to Arabic, Persian, or Turkic varieties other than Kazan Turkish, Taceddin Yalciguloglu also articulated the lexical commonalities and divergences among Turkic dialects during his own century. In Risale-i Azize, the couplets of Sabat al-Azizin are presented sequentially, followed by an explanation of the meaning of each couplet. During this exegesis, allusive elements such as Quranic verses, prophetic traditions (hadith), and stories of the prophets (qisas) required for understanding the couplet are addressed, alongside textual definitions and lexical annotations. In this paper, the grammatical insights provided within Sharh-i Sabat al-Azizin are classified and evaluated within the framework of language pedagogy. The methods employed to clarify diverse linguistic and dialectal materials are examined, with a particular focus on how this material was utilized for instructional purposes. An evaluation of the grammatical data within the commentary reveals that insights grounded in semantics, lexicology, and the knowledge of loanwords were prioritized for language instruction.

After the verses of Sebatü'l-Acizin are given and their meanings explained, it is seen that the meanings of words that are thought to be unclear are also clarified. In the commentary, the words in the verses are also explained by providing their antonyms. The meanings of homonymous words used in the commented verses are explained separately. Explanations are also given in Risale-i Azize to prevent confusion of meanings of homonymous words and to ensure their correct pronunciation. Explanations are given regarding the correct pronunciation and reading of words, regardless of whether they are Turkish or borrowed words, and the characteristics of the letters to be pronounced. It is also seen that Risale-i Azize contains explanations of Turkish compound words. Our commentator, Taceddin Yalcigul, also explains the Persian bow of unity, which is frequently seen in Chagatai texts, based on the example in the verse. Some idiomatic expressions found in the verses of Sebatü'l-Acizin are also explained by the commentator. After providing the meanings of the couplets, the commentator explains and clarifies the meanings of words he deems unfamiliar to his dialect, and furthermore, he provides information about which languages and Turkic language areas these words belong to. After explaining the words necessary for the couplet, commentator Taceddin Yalcigul sometimes also provides words used for the same concept in other languages. Thus, we see the

commentator's familiarity with different languages and his desire to teach this to those reading the commentary. In the commentary on Sebatü'l-Aciz, in addition to explaining the couplets, providing the relevant allusions, and giving the meanings of words in the known dialect, the commentator also explains the artistic uses of words to illustrate the artistic style of the commentary text.